

Vrijburg, getekend en gesneden

• EVELINE SINT NICOLAAS •

Detail van afb. 1

De twee torens van het hoofgebouw zullen indruk hebben gemaakt op de bezoekers van Vrijburg, de residentie van Johan Maurits van Nassau in Brazilië. Ze staken hoog boven de omliggende bebouwing uit, met in top een verguld koperen windvaan met het wapen van Johan Maurits. Ze waren de bekroning van een bescheiden paleis dat de gouverneur had laten bouwen op de kuststrook bij de handelspost Mauritsstad, het huidige Recife in Brazilië.

Vrijburg, waarschijnlijk gebouwd naar een ontwerp van de architect Pieter Post, werd in 1642 voltooid. Samen met de bijgebouwen vormde het hoofgebouw een u-vorm, met de open zijde gericht naar het water. Een stenen kade moest zorgen voor bescherming tegen de zee en diende tegelijkertijd ter verfraaiing van het terrein. De afmetingen van het paleis waren bescheiden, maar de architectuur was vooruitstrevend zoals onder andere blijkt uit de ontvangst- of feestzaal. Deze was door haar centrale ligging relatief koel en om te voorkomen dat het in deze ruimte door de ingesloten positie vroeg donker werd, was de hal voorzien van een open dakconstructie waardoor er tot laat op de dag nog licht binnen viel. Koel en relatief lang licht, dat waren uiteraard belangrijke eigenschappen voor een feestzaal in de tropen.

Maar het was niet alleen die centrale zaal die van Vrijburg een vernieuwend gebouw maakte. De vanuit zee gezien linker toren werd bekroond door een vuurtoren, terwijl in de rechter een observatorium was ingericht van waaruit de sterrenhemel bestudeerd kon worden. De twee torens waren verbonden door een houten loopbrug ondersteund door vijf bogen. Het observatorium was bestemd voor Georg Markgraf, de astronoom en astroloog die in het gevolg van Johan Maurits naar Brazilië kwam en die er tot 1644 zou blijven. Johan Maurits was in 1637 naar Brazilië gekomen als gouverneur van de Nederlands-Brazilië. Vanaf 1630 bevochten de Nederlanders de Portugezen in dit gebied. De belangrijkste taak van de gouverneur was de handel van de West-Indische Compagnie te stimuleren, zodat deze een winstgevend balans zou vertonen. De vele suikermolens in dit gebied speelden hierbij een cruciale rol. In het gevolg van de graaf bevonden zich behalve kunstenaars, ook verschillende wetenschappers en ingenieurs. Deze laatsten maakten plannen om het moeraslandschap langs de kust verder geschikt te maken voor bebouwing.¹ In rap tempo werden vestingmuren, straten, huizen en andere gebouwen uit de grond gestampt door de uit Afrika aangevoerde slaven. Nog steeds

Afb. 1
 Vrijburg, gravure uit:
 C. Barlaeus, *Rerum in
 Brasilia*, 1647.

RE
 B1-192-3415-41

dateert een belangrijk deel van de bebouwing in dit gebied uit de jaren dat Johan Maurits er gouverneur was. Vrijburg bestaat echter vandaag de dag niet meer. Het werd afgebroken in het midden van de 19de eeuw nadat het ernstig in verval was geraakt.²

Getekend

Hoe Vrijburg eruit zag weten we onder andere door een prent in het boek van Caspar Barlaeus *Rerum in Brasilia gestarum historia* dat verscheen in 1647 (afb.1).³ Bij terugkomst uit Brazilië wilde Johan Maurits een boek laten verschijnen ter verantwoording van zijn werk voor de West-Indische Compagnie en benaderde hiervoor de schrijver Caspar Barlaeus. Deze was nooit in Brazilië geweest maar kreeg de vrije beschikking over de archieven en correspondentie van Johan Maurits.⁴

De tekst van Barlaeus werd aangevuld met een groot aantal illustraties. Een deel van de afbeeldingen in *Rerum* draagt de naam van Frans Post, andere prenten zijn van Jan Brosterhuizen (1596-1650) en mogelijk ook van Salomon Savery (1614-1665) die Brosterhuizen hielp met de afbeelding van zeeslagen.⁵

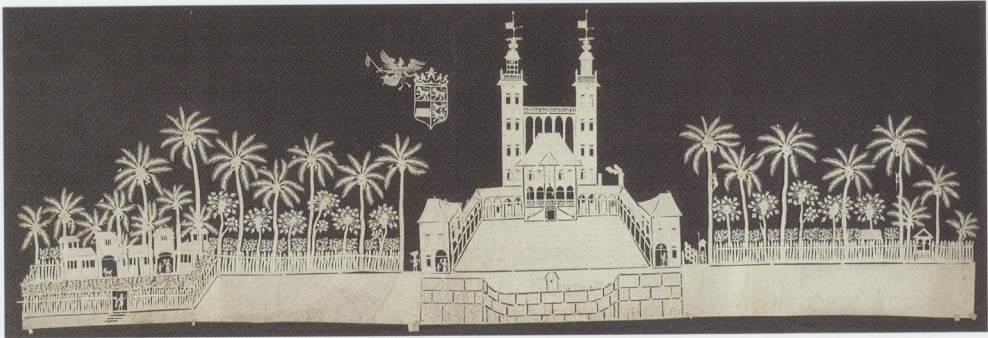
De prent van Vrijburg draagt in de plaat de naam van Frans Post, de broer van architect Pieter Post. In tegenstelling tot Barlaeus had Post wel zelf Vrijburg aanschouwd. Hij was vanaf 1636 enkele jaren werkzaam geweest in Pernambuco. Eenmaal terug in Nederland maakte Post een serie tekeningen ten behoeve van de uitgave van Barlaeus. Een groot deel van deze tekeningen is gedateerd 1645.⁶ Frans Post heeft tijdens zijn verblijf in Brazilië ook een groot aan-

tal schilderijen voor Johan Maurits gemaakt, die wat onderwerpskeuze vrijwel geheel overeenkomen met de serie gravures die in 1647 in Barlaeus boek werden gepubliceerd. Ook van Vrijburg moet een schilderij hebben bestaan, dat vergelijkbaar zal zijn geweest met de gravure, maar dat vandaag de dag als verloren moet worden beschouwd.⁷

Gesneden

Zeer nauw verwant aan de prent van Post is een snijwerk van perkament dat zich in de collectie van het Rijks-

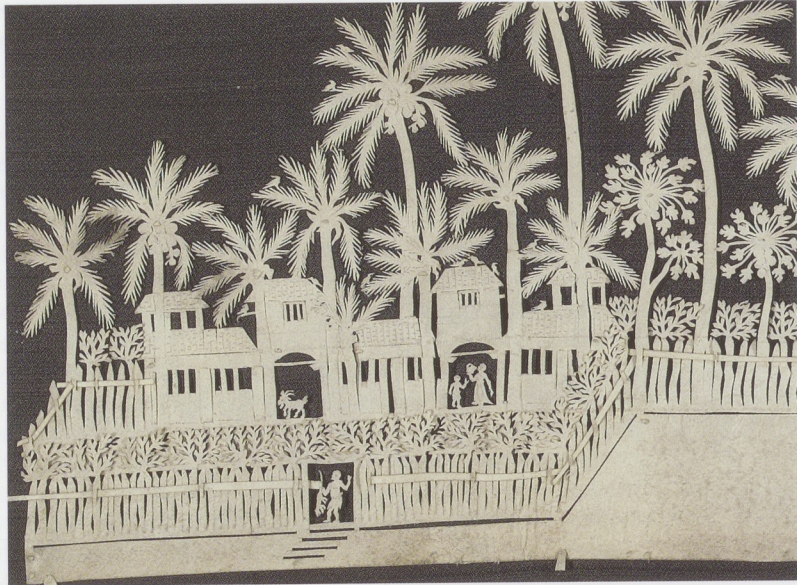
museum bevindt, maar waarvan onbekend is hoe het in de collectie is terechtgekomen of door wie het is gemaakt (afb. 2).⁸ Het is vervaardigd uit één groot stuk perkament en het is gemonteerd op zwarte zijde. De maker van het snijwerk heeft zich met name uitgeleefd op de figuren en de bomen, die met al hun details uitermate geschikt waren voor dit medium. De linkerzijde toont de bijgebouwen op het terrein (afb. 3). Geheel links zijn de stallen, met een geit in de deuropening, daarnaast de slavenvertrekken en het oude duifhuis. In de tuin stonden

Afb. 2

Vrijburg, snijwerk,
perkament, Neder-
land, circa 1645.
Rijksmuseum,
Amsterdam.

deel van
WG-1053

Afb. 3.

Detail van afb. 2

palmen en sinaasappel- en citroenbomen, die we ook aan de rechterkant van het snijwerk zien evenals de woning van de tuinman. Barlaeus geeft een beschrijving van deze plantages waar volgens hem meer dan 700 oude – overgeplaatste – kokosnootpalmen stonden en 252 sinaasappelbomen. Er werden ook citroenen, grapefruits, papaja's, mango's, bananen en granaatappels verbouwd.

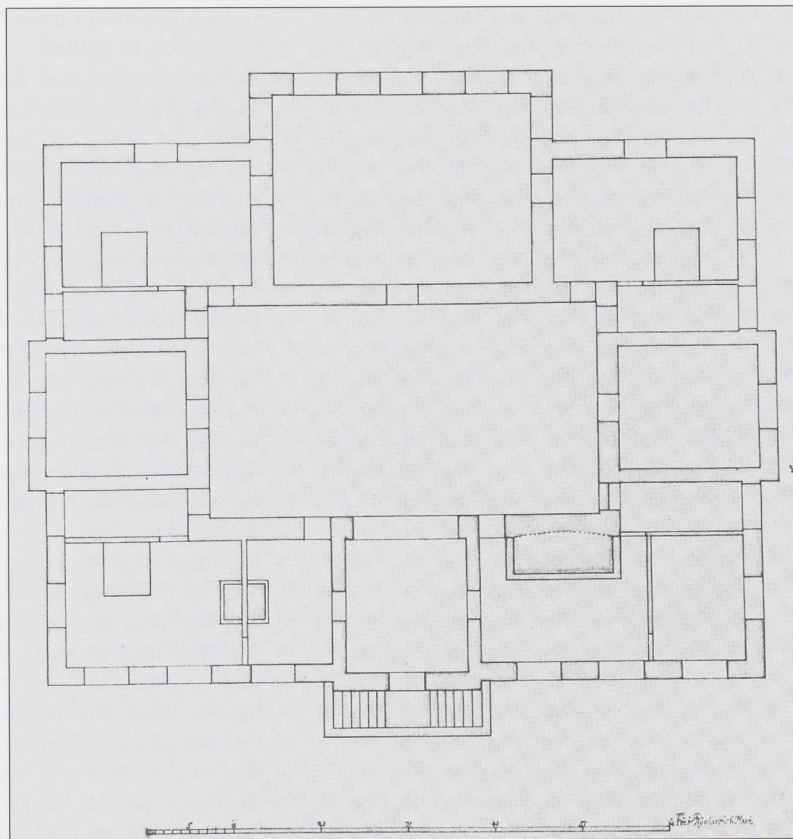
Hoe verhouden de prent naar Frans Post en het anonieme snijwerk zich tot elkaar? In grote lijnen komt de weergave van het gebouw overeen, maar het perspectief is duidelijk anders. Het snijwerk laat Vrijburg meer vanuit vogelvluchtperspectief zien, terwijl de prent naar Post een vooraanzicht toont. Wanneer prent en snijwerk vervolgens nauwkeurig worden vergeleken valt op dat het snijwerk de voor de beschouwer linkerkant veel gedetailleerder heeft weergegeven. Veel duidelijker dan op de prent zien we twee soorten bomen: kokosnootpalmen en papaja's. Op de kade zijn enkele kanonnen en een wachthuisje toegevoegd en er zijn twee schoorstenen te zien op de rechter uitbouw. Met name deze schoorstenen zijn interessant. Noch op de prent noch in de tekst van Barlaeus komen ze voor. Ze zijn wel te zien op de tekening die Post van Vrijburg maakte en worden verklaard door het feit dat op die plek in het gebouw de keuken was.

Over het algemeen zijn de illustraties in Barleus' boek redelijk natuurgetrouw, maar J.J. Terwen heeft aangevoerd dat de weergave van Vrijburg op een aantal punten niet correct is. Wanneer met behulp van de aangegeven schaal in Rijnlandse roeden de afmetingen van het gebouw worden berekend komen we op een breedte van 12 meter voor het hoofdgebouw.⁹ Niet heel royaal voor een paleis van de gouverneur zoals we dat kennen uit de beschrijvingen. Na de vergelijking met een plattegrond van het paleis in de collectie van de Staatliche Kunst-

sammlungen in Kassel (afb. 4), blijkt bovendien dat de twee torens niet los van het hoofdgebouw stonden, maar er deel van uitmaakten. Ook waren er zeven ramen aan de voorzijde in plaats van de vijf die we op de prent van Post zien. De weergave van Post en die van het snijwerk zijn op deze punten dus beide niet correct, maar onderling wel aan elkaar verwant.

Wat kunnen we hier nu uit concluderen? De maker van het snijwerk heeft ongetwijfeld gebruik gemaakt van de tekening of prent van Post of van het verloren gegane schilderij. De onderlinge verwantschap is te groot om een relatie tussen beide te ontkennen. Ook het feit dat beide vervaardigers dezelfde architectonische fouten maken (de positie van de torens ten opzichte van het hoofdgebouw en de vijf in plaats van zeven ramen) onderstreept een onderling verband.¹⁰ Dergelijke ingewikkelde snijwerken werden bovendien nooit uit de losse hand gemaakt. Vaak was een tekening het uitgangspunt en werd deze op de ondergrond voorgetekend met een zilverstift. Zo zal het ook in dit geval zijn gegaan: de maker heeft de weergave van Post als uitgangspunt genomen, maar het terrein rondom het paleis veel gedetailleerder uitgewerkt. Hij werkte de beplanting uit, voegde veel vogels en enkele dieren toe en ook een aantal goed getroffen figuren. Zo is duidelijk te zien dat de wacht met de hellebaard laarzen draagt. Ook heeft de onbekende snijder een ander perspectief toegepast om de dieptewerking van het snijwerk te versterken.

Een andere toevoeging ten opzichte van de weergave van Vrijburg door Post is het wapen van Johan Maurits dat door een engelfiguur in de lucht wordt gehouden. Het benadrukt de relatie van het snijwerk met Johan Maurits en duidt er mogelijk op dat het hem is aangeboden als een geschenk ter herinnering aan zijn Braziliaanse jaren of dat het in zijn opdracht is vervaardigd.¹¹ Een erg

Afb. 4
Plattegrond van
Vrijburg. Staatliche
Kunstsammlungen,
Kassel.

officieel karakter, bijvoorbeeld als een geschenk aan de WIC lijkt echter niet voor de hand te liggen, omdat het paleis gezien de hoge bouwkosten in Haagse kringen nogal controversieel was en spottend suikerhuisje werd genoemd.¹²

Post maakte zijn serie tekeningen na terugkeer uit Brazilië en indien de maker van het snijwerk de tekening of prent als inspiratiebron heeft gebruikt betekent dit dat ook het snijwerk in Nederland moet zijn ontstaan. Dan kunnen we het dateren na 1645 (tekening) of na 1647 (prent).¹³ Het is echter ook mogelijk dat het schilderij van Vrijburg door Post, dat er heel vergelijkbaar uit zal hebben gezien, het uitgangspunt was. In dat geval is het ook mogelijk dat het snijwerk in Brazilië is ontstaan. De details zijn in hun uitwerking en juistheid in elk

geval zo goed getroffen dat het aanneemelijk is dat de snijder de situatie zelf heeft gezien en dus gezocht moet worden in de kring rondom Johan Maurits.

De vervaardiger is zeer waarschijnlijk een man geweest aangezien knip- en snijwerk in de 17de eeuw voornamelijk door mannen werd vervaardigd.¹⁴ Het werd witte kunst genoemd als tegenhanger van de prentkunst, de zwarte kunst. Er waren beroepsknippers die bijvoorbeeld gespecialiseerd waren in het snijden van familiewapens, maar het was aan het eind van de 17de eeuw in toenemende mate een gezelschapsactiviteit. In 1686 werd een boekje uitgegeven door de Amsterdammer Johannes ten Hoorn, *Konstig en Vermakkelijk Tijd-Verdrijf Der Hollandsche Jufferen, Of onderricht der Papiere Snij-Kunst*, Amsterdam 1686.¹⁵ Het boekje kan

gezien worden als een beginnerscursus voor dames en heren uit de betere standen. De auteur maakt onderscheid tussen dubbel snijden en enkel snijden. Bij dubbel snijden werd het papier eerst dubbel gevouwen alvorens men bijvoorbeeld een familiewapen knipte dat een grote mate van symmetrie had. Bij het enkel snijden werden figuren uit een vlak stuk papier geknipt, bijvoorbeeld in de vorm van een landschap. Deze techniek is toegepast in het geval van het Vrijburg-snijwerk met dien verstande dat het hier gaat om een werk van perkament, dat door de dikte en de aard van het materiaal niet geknipt, maar altijd gesneden werd. Snijwerk gemaakt van perkament is in Nederland zeldzaam.¹⁶ Het materiaal was kostbaar en minder makkelijk voorhanden dan papier. Het Vrijburg-snijwerk is bovendien gesneden uit één stuk perkament van 19 x 62,5 cm. De materiaalkeuze ondersteunt de aanname dat het snijwerk ontstaan is in 'Braziliaanse sferen'. In een omgeving van kaartmakers, ingenieurs en andere wetenschappers aan het hof van Johan Maurits was het kostbare perkament relatief makkelijk voorhanden.

De maker van het Vrijburg-snijwerk was duidelijk geen beginner. Alle tips die in het boekje van Ten Hoorn staan, zoals het niet aanbrengen van ogen door middel van een speldenprik omdat dit te snel uit proportie is, of het plaatsen van het hoofd van de figuren recht boven de twee benen, omdat de figuur anders al snel uit balans is, zijn door hem vakkundig toegepast. Ook heeft hij diverse technieken gebruikt, bijvoorbeeld voor het aangeven van de binnenplaats en de openstaande ramen en deuren.

Een toren om naar de sterren te kijken

Er is nog een gegeven dat ons mogelijk kan helpen bij het duiden van het snijwerk. Het betreft vijf losse bladen in midden 17de-eeuws handschrift waarop het snijwerk oorspronkelijk was bevestigd om het een stevige ondergrond te geven.¹⁷ Het manuscript beschrijft sterrenkundige waarnemingen en het is aantrekkelijk om een verband te zien met het observatorium in één van de torens van Vrijburg.

In de linker toren van het paleis bevond zich een donkere kamer met daarboven het daadwerkelijke observatorium met grote ramen en een deur en een glazen top in de vorm van een kroon zodat de hemel optimaal zichtbaar was. Het was het derde observatorium van de astronoom en astroloog Georg Markgraf in Brazilië. Toen Johan Maurits in Brazilië arriveerde had hij de beschikking over een gebouwencomplex van Portugese origine dat we kennen van een illustratie uit het *Thierbuch* van Zacharias Wagner.¹⁸ Hierop is het bouwsel te zien dat Markgraf diende als observatorium. Waarschijnlijk was deze waarnemingspost vooraf gegaan door een constructie op Markgrafs eigen huis. Op een nacht was het huis bezweken onder het later toegevoegde bouwsel en volledig in elkaar gestort. De astronoom hield er een ontwrichte schouder aan over en kon een tijd lang geen waarnemingen noteren.¹⁹ Het observatorium in een van de torens van Vrijburg was de eerste speciaal voor deze functie gebouwde waarnemingspost in Zuid-Amerika. Georg Markgraf, geboren in Liebstadt (Duitsland) in 1610, was zijn carrière begonnen als student medicijnen. Hij studeerde in verschillende steden in Duitsland en deed zijn kandidaatsexamen in 1638 in Leiden, waar hij zich ook in de astronomie en astrologie bekwaamde. In datzelfde jaar vertrok hij naar Brazilië (circa acht graden ten zuiden van de evenaar) waar hij hoopte waarnemingen te kun-

nen doen van met name de binnenplaneten (Mercurius en Venus), gebruikmakend van zijn gunstige positie dicht bij de evenaar. Hij wist ook dat hij in Brazilië eclipsen die in Europa niet zichtbaar waren, nauwkeurig zou kunnen registreren. Zijn bevindingen zouden uiteindelijk moeten leiden tot een boek over de macrokosmos.²⁰ In 1644 overleed Markgraf in Sao Paulo de Loanda (Angola) waar hij op verzoek van Johan Maurits onderzoek ging doen. Van Markgraf zijn relatief veel aantekeningen en tekeningen bewaard gebleven.²¹

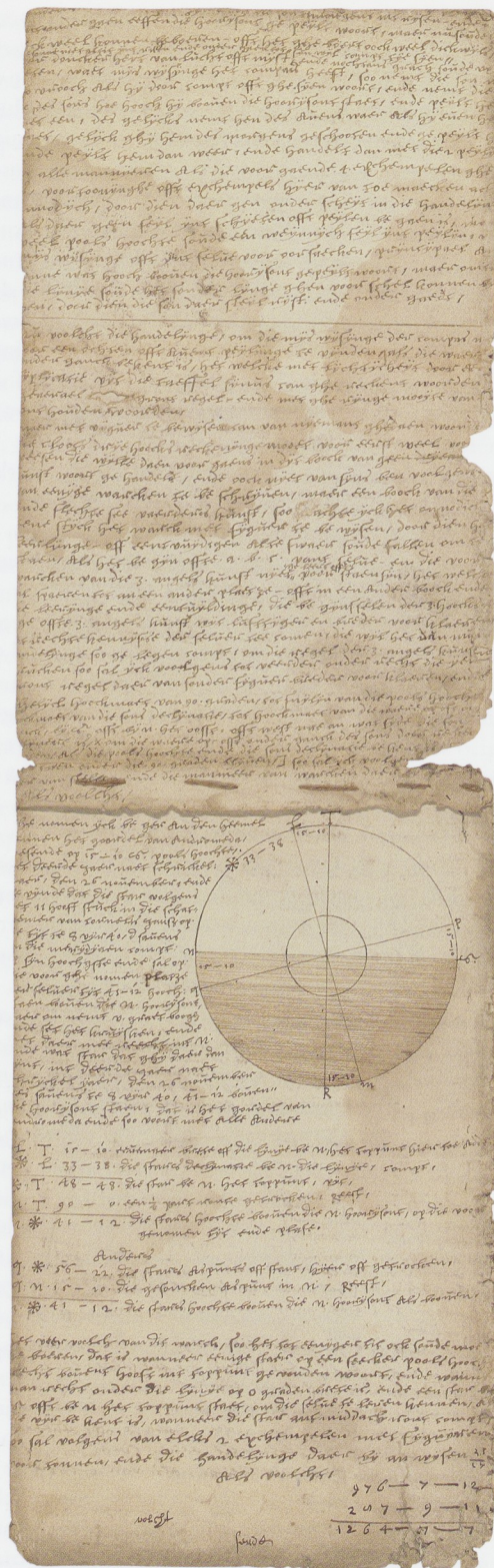
Is het mogelijk dat Georg Markgraf het snijwerk van Vrijburg heeft gemaakt? Uit de bestudering van het manuscript waarop het knipsel was gemonteerd blijkt een aantal zaken. De vijf aan twee zijden beschreven bladen vormen geen doorlopend verhaal. Er is duidelijk sprake van hergebruik van het papier ter versteviging van het snijwerk. De papieren werden kennelijk van geen belang geacht om te bewaren. Het manuscript is geschreven in het Nederlands, in de ik-vorm en is op basis van het handschrift midden 17de eeuw te dateren. De auteur van het manuscript verwijst met grote regelmaat naar hoofdstuk 11 uit *De schatkamer* van Cornelis Janszn., waarmee *De Schat-Kamer, Des Grooten Zee-vaerts-kunst: Inhoudende De sekere gront-Regulen ende het recht ghebruyck der voornemelickste dinghen die men in de groote Zee-vaert behoort te verstaen ende waer te nemen* door Cornelis Janszn Lastman van Vlielandt wordt bedoeld. Het is een handleiding voor de zeeman met praktische tips en oefeningen voor de navigatie.²² De auteur van het manuscript heeft eigen sterrenkundige waarnemingen verwerkt met behulp van de oefeningen van Lastman (afb. 5).²³ Er zijn slechts enkele exemplaren van Lastmans *Schatkamer* bekend, van de eerste editie uit 1621 is geen enkel exemplaar bewaard gebleven.²⁴ In het Scheepvaartmuseum in Amsterdam

bevindt zich een editie uit het midden van de 17de eeuw. Het elfde hoofdstuk waar in het manuscript geregeld naar wordt verwezen is in deze editie het 14e hoofdstuk, getiteld *Hoemen door de ghemeten hoochte des sons, ofte der sterren vinden mach, op wat breede des Aerdt-kloots men is: Dat is hoe veer vande middel-lijn: zijn*. Lastman geeft diverse modellen om breedtegraadbepalingen te maken en precies dit soort berekeningen zijn in het manuscript terug te vinden. In de editie van 1624 is Hoofdstuk 12 het hoofdstuk met betrekking tot de bepaling van de breedtegraad en het is zeer aannemelijk dat de auteur van het manuscript verwijst naar de eerste editie van Lastman uit 1621. Op basis van deze gegevens is het manuscript in elk geval na 1621 te dateren.

Afgezien van deze aanwijzing met betrekking tot de datering levert de bijzondere versteviging van het snijwerk ons ook nog wat informatie op over de vervaardiger. De breedtegraden die in het manuscript voorkomen hebben namelijk allemaal betrekking op plaatsen in Angola.²⁵ Bevestigt dit de rol van Markgraf als maker van het perkamenten snijwerk? Alles bij elkaar genomen lijkt dit niet aannemelijk. Het handschrift van het manuscript komt niet overeen met het handschrift van Markgraf en ook het feit dat het in het Nederlands is geschreven in plaats van het Latijn is onlogisch. Het niveau van Markgraf in deze jaren stijgt boven het lesboek van Lastman uit en als het materiaal zou zijn geweest uit zijn eerste studiejaar dan zou men het eerder in het Duits hebben verwacht. We weten uit een lijst met de hofhouding van Johan Maurits in Brazilië dat Markgraf 'jongens' als assistenten had, evenals Eeckhout en Post.²⁶ Mogelijk moeten we de vervaardiger in die sfeer te zoeken. Er is echter nog een andere potentiële kandidaat die dit bijzondere snijwerk vervaardigd zou kunnen hebben en dat is de al eerder genoemde Zacharias Wagener.

Wagener was als jonge jongen vanuit Hamburg (Duitsland) naar de Nederlanden gekomen waar hij in 1633 werk vond als kaartmaker en kalligraaf bij Willem Janszoon Blaeu, de bekende uitgever in Amsterdam. Het was Blaeu die Wagener stimuleerde naar Brazilië te gaan voor de West-Indische Compagnie. Op 18 juli 1634 vertrok hij naar de West waar hij jarenlang werkte als schrijver vanuit Fort Ernestus in Recife. Na de komst van Johan Maurits naar de kolonie kreeg Wagener de administratieve leiding over de keuken van de graaf en kwam hij ook in contact met de wetenschappers en kunstenaars in Brazilië. In deze stimulerende omgeving begon hij aan zijn *Thierbuch*, een album met tekeningen van dieren, planten en scènes uit het dagelijks leven, zoals de slavenmarkt van Recife. Verschillende onderzoekers hebben gewezen op een mogelijk verband tussen het werk van Post en Eckhout en dat van Wagener, ervan uitgaande dat de laatste zijn tekeningen baseerde op het werk van de twee schilders. Er is ook wel eens gesuggereerd dat Wagener via Markgraf, Post en Piso een aandeel heeft gehad in uitgaven als *Historia rerum naturalium Brasiliae* en *Rerum per octennium in Brasilia* van Barlaeus.²⁷ Het lijkt in elk geval aannemelijk dat Wagener op een wat informele wijze deel heeft uitgemaakt van deze groep wetenschappers en kunstenaars rondom Johan Maurits. In april 1641 gaat Wagener terug naar Europa en neemt namens Johan Maurits brieven en exotische geschenken mee voor verscheidene personen in de Nederlanden. Vrijburg is dan nog niet volledig klaar. De grond was in 1639 gekocht en op de façade stond het jaartal 1641, maar de bouw van het paleis werd pas voltooid in 1642.

Voor Wagener als vervaardiger van het snijwerk van Vrijburg pleit zijn achtergrond als kaartmaker en daardoor de beschikbaarheid van een dergelijk groot stuk perkament, evenals de bekendheid met het materiaal. In

Afb. 5
ANONIEM, *Sterren-
kundige notities*,
handschrift op papier,
Nederland, na 1621.
Rijksmuseum,
Amsterdam.

*Dal van
NG-1053*

Duitsland was het bovendien veel gebruikelijker dan in de Nederlanden om snijwerk te maken van perkament. Wagener had een grote botanische interesse zoals blijkt uit zijn *Thierbuch*. Zijn betrokkenheid bij de keuken van Johan Maurits, en mogelijk het opzetten van de nieuwe keuken in Vrijburg, kan een verklaring zijn voor de opvallende toevoeging van de schoorstenen. Ten slotte het manuscript. De tocht van en naar Brazilië verliep vaak via Afrika, waar de West-Indische Compagnie ook actief was en dit zou de aantekeningen en de oefeningen op basis van Lastman kunnen verklaren. Eenmaal terug in Europa waren deze aantekeningen mogelijk nutteloos geworden en daardoor geschikt om te dienen als verstevigingmateriaal van het Vrijburg-snijwerk. Dat de aantekeningen in het Nederlands zijn geschreven hoeft voor de Duitser geen probleem geweest te zijn. Hij zal zich onze taal tijdens zijn werk voor Blaeu eigen hebben gemaakt en is in de boeken in deze periode ook al terug te vinden als Wagenaar.

Eén belangrijk aspect is nu echter nog buiten beschouwing gelaten en dat is de relatie tot het werk van Post en het feit dat we niet weten hoe ver de bouw van Vrijburg voltooid was toen Wagener in april 1641 Brazilië verliet, om met exotische geschenken van Johan Maurits, een aantal adressen in de Nederlanden langs te gaan.²⁸ Post zal zijn schilderij hebben gemaakt na de echte voltooiing van Vrijburg en dat maakt Wagener, ondanks zijn goede papieren, toch tot een onwaarschijnlijke vervaardiger.

Het is onwaarschijnlijk dat we ooit met zekerheid de vervaardiger van het perkamenten snijwerk zullen kennen, maar dat het een 'Braziliëganger' is geweest lijkt zeer aannemelijk. Desondanks maken de kundige vervaardiging en de bijzondere details het ook vandaag de dag nog een zeer aantrekkelijk voorwerp of zoals uitgever

Johannes ten Hoorn schreef: *Men mag door dese Konst veele Fraayigheeden en Galanteryen maken en bedenken: voor Heeren en Jufferen die haar tijd in een vermaakelijk en wel leevend geselschap zoeken te besteeden. Welk nuttig en eerlijk vermaak niemant kan misprijzen of verachten, of het most een blok van een Mensch zijn, die alle Menschelijke wellevendheyd had uytgetrokken.*²⁹

NOTEN

- De auteur is de volgende personen bijzonder erkentelijk voor hun advies: C.A. Asfora, E. van den Boogaart, J. de Hond, K. Hoogendoorn, J.D. North, J.P. Verhave, D. Wildeman en K. Zandvliet.
- 1 Voor de komst van Johan Maurits was er al een aantal kustversterkingen gebouwd, maar de verdienste van Johan Maurits lag hem vooral in het feit dat hij meer structureel aanbracht in het gebied, Mauritsstad liet bouwen en de diverse gebieden door middel van twee bruggen met elkaar verbond. J.J. Terwen, 'The buildings of Johan Maurits van Nassau' in: E. van den Boogaart, H.R. Hoetink en P.J.P. Withead, *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679, A humanist Prince in Europe and Brazil*, p. 87.
 - 2 Vrijburg werd na het vertrek van Johan Maurits in 1644 verkocht aan de joodse gemeenschap. Tussen 1649 en 1654 werd het enkele malen aangepast en verkleind. In 1654 werd het de residentie van de Portugese kapitein-generaal. In 1784 kon alleen de eerste verdieping behouden blijven, de rest was te vervallen en in het midden van de 19de eeuw is Vrijburg volledig afgebroken. Hannedea van Nederveen Meerkerk, *Recife The rise of a 17th-Century trade city from a cultural-historical perspective*, Assen / Maastricht 1989, p. 148.
 - 3 C. Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia et alibi nuper gestarum sub Praefectura Ill. Com. J. Maurittii, Nassoviae & c... historia*, Amsterdam 1647. Nederlandse vertaling door S.P. Honoré Naber, *Nederlandsch Brazilië (...)*, Den Haag 1923, Plaat 38.
 - 4 Leonardo Dantas Silva, *Dutch Brazil Volume I Frans Post The British Museum Drawings*, Petrópolis 2000, p. 17.
 - 5 De kaarten zijn van de hand van Georg Markgraf, afgezien van nummer 40 die van de hand van Cornelis Bastianszoon Golijath is.
 - 6 In totaal zijn 32 tekeningen van Post in de collectie van de British Museum, 21 zijn er gesigneerd en gedateerd 1645, 9 alleen gesigneerd en 2 ongesigneerd. Zie Dantas Silva, *op.cit.* (noot 4), p. 15.
 - 7 Zie Pedro Corrêa do Lago en Blaise Ducos, *Frans Post Le Brésil à la cour de Louis XIV*, Milan 2005 en Pedro en Bia Corrêa do Lago, *Frans Post (1612-1680). Catalogue raisonné*, Milan 2007.
 - 8 Strikt genomen moeten we in verband met het perkament als basismateriaal spreken van snijwerk in plaats van het meer gangbare knipwerk.
 - 9 1 Rijnlandse voet = 12, Rijnlandse duim = 0,313947 m.
 - 10 Het is opvallend dat Frans Post, als broer van architect Pieter Post en als iemand die in Brazilië is geweest en daar Vrijburg heeft gezien en bezocht, een incorrecte tekening van het paleis Vrijburg heeft gemaakt. Vooralsnog wordt de redenering van Terwen dat Post zich vergiste in het aantal ramen en de positionering van de torens aangehouden.
 - 11 Suggestie Ernst van den Boogaart in brief aan auteur 6 augustus 2007.
 - 12 Vriendelijke mededeling Ernst van den Boogaart, 6 augustus 2007.
 - 13 Opgemerkt dient te worden dat in de serie tekeningen van Post juist het exemplaar van Vrijburg niet gedateerd is, maar de gelijke maatvoering van de serie maakt het aannemelijk dat deze tekening net als de rest in 1645 is vervaardigd.
 - 14 Joke en Jan Peter Verhave, *Schaar-Kunst*, Arnhem 1983. De vrouwen van wie knipwerk bekend is uit de 17de eeuw zijn Agnes Block (1629-1704), Gesina ter Borch (1633-1690), Joanna Koerten (1650-1715) en Anna Maria van Schurman (1607-1678).
 - 15 Bibliotheek Rijksmuseum, Amsterdam, sign. 301 D 12
 - 16 Verhave, *op.cit.* (noot 14), p. 35: wit perkament was in Duitsland meer in zwang. In ons land zijn er maar enkele kunstenaars geweest die dit stevige, op papier lijkende materiaal toepasten. Er is een knipper bekend in deze periode die werkte in perkament: Frederik Hendrik van Voorst (ca. 1660-1736). Hij was afkomstig uit Nijmegen. Zijn werk is echter veel uitbundiger dan de voorstelling van Vrijburg. Een Braziliaanse connectie ontbreekt bovendien. Zie J. en J.P. Verhave, 'Konststukken van snijden. Snij- en knipkunst van Frederik Hendrik van Voorst', *Antiek*, 1986, pp. 449-463. In Antwerpen werkte ene Willem Collaert die uit perkament religieuze voorstellingen sneed en ze verkocht in zijn santenkraam.
 - 17 In 1983 werd het knipsel met het daar nog aan vastgemaakte manuscript zonder inventarisnummer in het depot aangetroffen, het heeft toen inv.nr. NG-1053 gekregen. Het is mogelijk dat het via het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden in de collectie van het Rijksmuseum is gekomen. In R.P. van de Kastele, *Korte handleiding ter bezichtiging der verzameling van zeldzaamheden in het Koninklijk Kabinet op Mauritshuis in 's Gravenhage*, Den Haag, z.j., is nr. 670: 'Eenige kartonwerken en knipsels van vroeger en later tijd'. In het manuscript zitten gaatjes met verbindigen van strookjes perkament die duidelijk maken dat het knipsel meteen is opgezet op het manuscript en niet in een later stadium.
 - 18 Cat.tent. Den Haag, Mauritshuis *Zo wijd de wereld strekt*, Den Haag 1979, p. 197.
 - 19 Cat.tent. Den Haag, Mauritshuis *Zo wijd de wereld strekt*, Den Haag 1979, p. 197.
 - 20 Cat.tent. Den Haag, Mauritshuis *Zo wijd de wereld strekt*, Den Haag 1979, p. 195. De publicatie is postuum verschenen: Willem Piso en Georg Markgraf, *Historia Rerum Naturalium Brasiliae*, 1648.
 - 21 Zie J.D. North, 'Georg Marcgraf, An Astronomer

- in the New World', in: E. van den Boogaart, H.R. Hoetink en P.J.P. Withead, *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679, A humanist Prince in Europe and Brazil*, Den Haag 1979, pp. 394-423, en P.J.P. Withead, 'Georg Markgraf and Brazilian Zoology', in bovenstaande publicatie, pp. 424-471.
- 22 Zie S.J. de Groot en B.J. de Groot, 'De Schatkamer en de Konst der Stuer-luyden (1621-1714). De navigatieboeken van Cornelis Jansz. Lastman', in: S. de Meer (red.), *Schatkamer. Veertien opstellen over maritiem-historische onderwerpen aangeboden aan Leo M. Akveld bij zijn afscheid van het Maritiem Museum*, Rotterdam / Franeker 2002, pp. 83-99.
- 23 Hij schrijft onder andere: *een ander exchempel de namen ick begeer te leren kennen het hart van die wasser slange, wesende 34-25 .. pools hoogte om vervolgens hoofdstuk 11 en de stand van dit sterrenbeeld zoals het door Lastman is gegeven in een model uit te werken.*
- 24 Klaas Hoogendoorn (Heerlen) inventariseert voor zijn revisie van de bibliografie van D. Bierens de Haan, *Bibliographie Néerlandaise historique-scientifique* uit 1883, alle publicaties op het gebied van de exacte wetenschappen in de Nederlanden voor 1850. Uit zijn onderzoek is gebleken dat er een eerste editie van de *Schatkamer* in 1621 is verschenen, gevolgd door een editie in 1624 en 1629. Er zijn ook exemplaren bekend uit 163X en 165X (het laatste cijfer is niet gedrukt), dit zijn mogelijk roofdrukken. Met dank aan Klaas Hoogendoorn.
- 25 Vriendelijke mededeling prof.dr. J.D. North in e-mail 31 juli 2007 aan auteur: het betreft waarnemingen van enkele noordelijke sterren (onder andere Capella = alpha Aurigae en Regulus = alpha Leonis) vanaf diverse geografische breedtes die allemaal in verband gebracht kunnen worden met Angola: 8 graden 36 min zuidelijk (Luanda?), 15 graden 10 min zuidelijk (Mossadeses?), 34 graden 28 min zuidelijk (Kenitra?).
- 26 *De Navorscher* 48 (1898), p. 36, 'De Hofhouding van Johan Maurits Graaf v. Nassau in Brazilië'.
- 27 Sybille Pfaff, *Zacharias Wagener (1614-1668)*, Hassfurt, 2001, p. 30; Kees Zandvliet en Ken Vos (red), *The Dutch East India Company in the 17th Century. Life and work of Zacharias Wagenaer (1614-1668)*, z.pl., z.j.
- 28 Mogelijk horen tot deze geschenken ook de gesneden kokosnoten, waarvan de voorstellingen gedeeltelijk geïnspireerd zijn op de schilderijen van Eeckhout. Zie R. Fritz, 'Kokosnootbokalen, vervaardigd in de Nederlanden van de 15de tot de 18de eeuw', *Antiek* 13 (1978-1979), pp. 673-731.
- 29 Johannes ten Hoorn, *Konstig en Vermakkelijk Tijd-Verdrijf Der Hollandsche Jufferen, Of onderricht der Papiere Snij-Konst*, Amsterdam 1686, p. 10.